

ВЕЛИКИЙ НАУКОВИЙ ПРОЄКТ

Марк СОЛОНІН

ЧЕРВЕНЬ 41-го.
ОСТАТОЧНИЙ
ДІАГНОЗ

Харків
«ФОЛІО»
2022

Передмова

Катастрофа

На світанку 22 червня 1941 р. війська гітлерівської Німеччини вторглися на територію СРСР. По трьох тижнях німецькі генерали могли констатувати, що перше завдання, поставлене перед ними згідно з планом «Барбаросса» (*«Основні сили російських сухопутних військ, розташовані в Західній Росії, мають бути знищені в сміливих операціях за допомогою глибокого, швидкого висування танкових клинів. Відступу боєдатних військ противника на широкі простори російської території необхідно запобігти...»*)¹, в основному вже виконано.

Висування «танкових клинів» було глибоким і швидким. Противник зайняв Литву, Латвію, майже всю Білорусію, Західну Україну, форсував Буг, Німан, Західну Двіну, Березину, Горинь і Случ, вийшов до Дніпра. 10 липня німці зайняли Псков, 16 липня — Смоленськ.

Дві третини відстані від західного кордону до Ленінграда й Москви було пройдено. Танкові дивізії вермахту здолали по 500 і більше кілометрів радянських доріг. За перші 20 днів війни німці зайняли територію площею близько 450 тис. кв. км, що приблизно вдвічі перевищувало територію Польщі, окупованої вермахтом у вересні 1939 року, і втричі — територію Бельгії, Голландії та північного сходу Франції, захоплених вермахтом у травні 1940 року (див. вкл., *Мапа 1*).

За перші 20 днів війни німці зайняли територію площею близько 450 тис. кв. км, що приблизно вдвічі перевищувало територію Польщі, окупованої вермахтом у вересні 1939 року, і втричі — територію Бельгії, Голландії та північного сходу Франції, захоплених вермахтом у травні 1940 року.

Війська Прибалтійського і Західного особливих військових округів (понад 70 дивізій, 1 млн чоловік) було розгромлено, розсіяно в лісах

¹ Цитовані тут і далі документи перекладено відповідно до чинного правопису й сучасних норм української мови; посилання на оригінали документів і джерела зазначено в кінці книжки (прим. ред.).

або взято в полон. Трохи пізніше те саме сталося з Південно-Західним і Південним фронтами. «Відступу боєздатних військ противника» німці успішно запобігли — за Дніпро і Західну Двіну змогли відійти лише розрізнені залишки колись величезної армії; командирів дивізій, які змогли вивести півтори тисячі чоловік з дюжиною кулеметів та кількома гарматами (тобто зберегти близько 10—15 % особового складу) відмічали в наказах, як таких, що особливо відзначилися...

До 6—9 липня війська Північно-Західного, Західного і Південно-Західного фронтів утратили 11,7 тис. танків, 19 тис. гармат і мінометів [1]. Особливо важких, практично непоправних втрат зазнали танкові війська — найбільші у світі радянські танкові війська, на створення яких було витрачено багаторічну працю й величезні матеріальні ресурси. Вже 15 липня 1941 р. залишки мехкорпусів почали офіційно розформовувати. Авіаційні дивізії й полки ВПС західних округів втратили не менше 80—85 % літаків; утім, і решта бойових машин, що залишилися в списках, здебільшого вважалися несправними. Отже, на 1 серпня 1941 р. радянські ВПС втратили 10 тис. літаків (у чотири рази більше, ніж було у Люфтваффе на Східному фронті), з яких 5240 значилися як «неурахований убуток» [4].

Стрімка втрата величезних територій з неминучістю спричинила втрату велетенських запасів військового майна, з якоїсь причини сконцентрованого біля західних кордонів Радянського Союзу.

Стрімка втрата величезних територій з неминучістю спричинила втрату велетенських запасів військового майна, з якоїсь причини сконцентрованого біля західних кордонів Радянського Союзу. За даними ГАУ (Головне артилерійське управління) із 40 артиле-

рійських складів, розташованих до лінії Ленінград — Ніжин — Кременчук, вдалося евакуювати тільки 11. У прикордонних округах було втрачено також сотні тисяч тонн ПММ, десятки мільйонів індивідуальних перев'язувальних пакетів, силу-силенну продовольства, фуражу, обмундирування...

Годі дивуватися з того, що на середину липня багатьом німецьким генералам кампанія на Східному фронті здалася вже завершеною — вони уявити собі не могли, що армія противника, зазнавши таких втрат, виявиться здатною і далі чинити опір. А проте, «бувалі гітлерівські генерали» помилилися, і війна зрештою завершилася в Берліні, але наша радість із цього приводу — зі сльозами на очах. Те, що було так легко й швидко втрачене за якихось 3—4 місяці літа-осені 41-го року, довело-

ся повертати ціною безперервного трирічного кровопролиття, ціною життя мільйонів солдатів на фронті, мільйонів мирних жителів на окупованих територіях. У цілому на лінію кордону 41-го року Червона армія змогла повернутися лише під липень-серпень 1944 р. Це загалом; зокрема, наприклад, у Прибалтиці бої тривали до весни 1945 року.

Та все ж найнеймовірнішим в усій цій історії слід визнати не високі темпи і глибину наступу вермахту, не величезні цифри втрат Червоної армії, а дивовижні (неправдоподібно малі) втрати противника. Наступаючи, до того ж надзвичайно успішно наступаючи, вермахт втрачав у десятки разів менше, ніж Червона армія, яка оборонялась.

Найнеймовірнішим в усій цій історії слід визнати дивовижні (неправдоподібно малі) втрати противника. Наступаючи, до того ж надзвичайно успішно наступаючи, вермахт втрачав у десятки разів менше, ніж Червона армія, яка оборонялась.

Ось, наприклад, 6-а танкова дивізія вермахту (група армій «Північ»). Приклад цей примітний тим, що 6-а тд була озброєна гірше за всіх — основу її танкового парку становили легкі чеські танки зразка 1935 р. (Pz-35(t) за німецькою системою позначень), застарілі технічно і дуже зношені багаторічними маршами, походами та боями. 24 червня біля річки Дубіса (Литва) 6-а німецька танкова зіткнулася в зустрічному бою з 2-ю танковою дивізією Червоної армії, що мала на озброєнні, крім усього іншого, 31 новітній важкий танк КВ. Для радянської дивізії танкова битва закінчилася цілковитим розгромом, втратою матчастини і загибеллю командира. 6-а німецька тд втратила 24 червня всього 121 людину (31 вбито, 18 зникли безвісти, 72 поранено) [5]. Менше одного відсотка штатної чисельності.

І це — найважчий день і найбільші втрати. 28 червня 6-а танкова дивізія форсує повноводну Даугаву — природний оборонний рубіж стратегічного значення. Втрати: 3 вбитих, 14 поранених [6]. Переправившись на північний берег, німецька танкова дивізія рушила на Псков. 4—6 липня вона розгромила в зустрічному бою частини 163-ї моторизованої та 3-ї танкової дивізій Червоної армії, прорвала лінію дотів Островського укріпрайону, форсувала кілька мілких річечок. Втрати за три дні: 28 убитих, 55 поранених [7].

Або ще одна німецька дивізія, 11-та танкова. Рівень втрат особового складу — один з найвищих серед усіх танкових дивізій вермахту: на 3 липня втрати дивізії становили 923 людини, у тому числі 333 — без-

поворотні [8]. Шість відсотків від штатної чисельності. Ціною цих шести відсотків 11-а тд встигла зробити таке: безперервно наступаючи в авангарді 1-ї танкової групи, дивізія пододала понад 200 км; вступила в бій з радянськими 10-ю та 43-ю танковими і 228-ю стрілецькою дивізіями, 109-ю й 213-ю моторизованими дивізіями та 114-м танковим полком 57-ї танкової дивізії; бої ці закінчилися тим, що від згаданих дивізій Червоної армії залишилися номери і, у кращому разі, 30—40 % особового складу з десятком танків, німецька ж дивізія покотилася далі на схід...

У цілому все угруповання вермахту на Східному фронті за період з 22 червня по 6 липня втратило 64 132 людини, у тому числі 19 789 — безповоротно. Такі цифри наводить у своєму знаменитому «Військовому щоденнику» (запис від 10 липня 1941 р.) начальник штабу сухопутних військ Німеччини генерал-полковник Ф. Гальдер.

Зрозуміло, 10 липня Гальдер не мав ще у своєму розпорядженні всієї інформації про втрати на 6 липня, тому зазначені вище цифри (64 тис., у тому числі 20 тис. безповоротно) дещо занижені. Згідно з так званими «десятиденками» (звітами про втрати, що їх складало Верховне командування на підставі донесень штабів частин і з'єднань за кожний десятиденний період) втрати вермахту на 10 липня 1941 р. становили 77 тис. чоловік, у тому числі 23 тисячі безповоротних. Чисельність угруповання вермахту на Східному фронті на той момент Гальдер оцінює у 3,3 млн осіб, відповідно, загальні втрати (убиті, поранені, зниклі безвісти) становлять усього 2,3 %.

Так, ці цифри також спірні, оскільки будь-які донесення, складені під час бойових дій, не є достатньо точними і повними. Можна й надалі уточнювати статистичні дані, але нескінченна ця дискусія не має заступати від нас головне. А головне — це те, що за розгром першого стратегічного ешелону Червоної армії (що за кількістю дивізій не поступався жодній європейській армії, а кількістю танків і літаків у рази переважав

будь-яку з них), за окупацію величезної території вермахт заплатив утратою 2—3 % свого особового складу.

будь-яку з них), за окупацію величезної території вермахт заплатив утратою 2—3 % свого особового складу. Якщо ж говорити не про загальні, а тільки про безповоротні (вбиті й зниклі безвісти) втрати, то вони виявилися близько 1 %. «Загін не помітив, що втратив бійця...» Навіть під час того,

що радянська історіографія називала «тріумфальний марш вермахту у Франції», безповоротні втрати німців були удвічі більшими [16].

Найголовнішою оцінкою втрат вермахту може бути порівняння їх із втратами противника, тобто Червоної армії. На офіційну думку сучасних російських військових істориків, у період з 22 червня по 6—9 липня війська Північно-Західного, Західного та Південно-Західного фронтів втратили безповоротно 589 тис. чоловік, і ця цифра не включає ще втрат Північного фронту (Ленінградський ВО) і Південного фронту (Одеський ВО), які почали активні бойові дії, відповідно, 29 червня та 2 липня 1941 р. [17].

Сьогодні вже не викликає сумнівів очевидне і значне заниження даних про втрати, допущене укладачами збірника «Гриф секретності знято» (збірник Кривошеєва). Так, зокрема, загальні втрати Північно-Західного фронту вони оцінили у 88,5 тис. чоловік (усього 23 % від первинної чисельності). Чи може це бути правдою, якщо всі відомі документи з цілковитою одностайністю свідчать — фронт було розгромлено вщент, до Острова і Пскова дісталися лише розрізнені групи бійців та командирів.¹ І що впадає в око, на с. 368 усе того ж збірника нам повідомляють, що з 22 червня по 9 липня ПЗФ втратив 341 тис. одиниць стрілецької зброї. Як 89 тис. чоловік могли «втратити» 341 тис. гвинтівок?

Всі відомі документи з цілковитою одностайністю свідчать — фронт було розгромлено вщент.

У нормальній воюючій армії втрати особистої стрілецької зброї менші, ніж втрати людські — кидати гвинтівки не можна, вони мають номери, і за кожну з них хтось розписався; гвинтівка має вагу 3—4 кг, і один здоровий чоловік, не надто напружуючись, може винести з поля бою 3—4 гвинтівки, залишених пораненими чи вбитими побратимами. У ненормальній армії, що панічно розбігається, втрати особистої зброї можуть зрівнятися з утратами особового складу, але не перевищити ж їх у 4 рази! Західний фронт, до речі, також зміг (на сторінках статистичного збірника!) втратити 521 тис. одиниць стрілецької зброї при втраті 418 тис. чоловік. Тільки у випадку з Південно-Західним фронтом цифри, наведені у збірнику Кривошеєва, певним чином узгоджуються зі здоровим глуздом (втрачено 242 тис. чоловік і 170 тис. одиниць стрілецької зброї).

¹ За розрахунками І. І. Івлева, який провів велетенську роботу, вивчивши первинні документи щодо руху особового складу Північно-Західного фронту, втрати фронту на 9 липня становили 260 тис. чоловік, що втричі більше від обчисленого Кривошеєвим (*Тут і далі примітки автора, якщо не вказано інше*).

У підсумку ми маємо таке: навіть якщо прийняти від початку і значно занижені цифри Кривошеєва, то й у цьому разі співвідношення безповоротних втрат особового складу під час так званої «прикордонної битви» (до 6—10 липня) становитиме **1 до 23**. Реальна ж картина безповоротних втрат визначається, найімовірніше, цифрами близько 900—1000 тис. з радянського боку і 25—30 тис. з протилежного, що дає у результаті співвідношення 1 до 35. Дещо порушуючи хронологію викладу,

Картина безповоротних втрат визначається, найімовірніше, цифрами близько 900—1000 тис. з радянського боку і 25—30 тис. з протилежного, що дає у результаті співвідношення 1 до 35.

одразу ж зазначу, що підсумкове співвідношення безповоротних втрат за весь 1941 рік становило близько **1 до 28**.

Це якесь «диво», що не вкладається в жодні канони військової науки. Таке співвідношення втрат можливе хіба що в тому разі, коли

білі колонізатори, які припливли до Африки з гарматами й рушницями, атакують аборигенів, озброєних списами й мотиками. Але влітку 1941 р. на західних кордонах СРСР була зовсім інша ситуація: сторона, що оборонялася, в цілому не поступалася противникові ні чисельністю, ні озброєнням, кількісно переважала його в засобах, здатних завдати потужного контрудару — танках і авіації, та ще й мала можливість побудувати свою оборону на системі природних перешкод (повноводі річки Буг, Німан, Березина, Західна Двіна, Дніпро, Дністер) і довготривалих оборонних споруд (близько тисячі залізобетонних дотів уздовж «нового» кордону та понад 3 тисячі — біля «старого»).

Пошук пояснень

Що це було? Що сталося з «непереможною і легендарною» Червоною армією? Як такий жахливий розгром міг трапитися з армією країни, наділеної незліченними природними ресурсами, країни, яка нічим іншим, крім підготовки до майбутньої війни, правду кажучи, і не займалася?

Правильна відповідь починається з правильного запитання. Цей самий афоризм можна, на мій погляд, перефразувати інакше: неправильна відповідь (тим більше — умисна спроба ввести людей в оману) починається з безглуздо сформульованого запитання. Саме так і діяли радянські історики-пропагандисти — відповідний параграф у їхніх книжках називався «Причини тимчасових невдач Червоної армії» або ще крутіше: «Причини програшу прикордонної битви».

Слова «тимчасова невдача» — це зовсім не те, що спонукає шукати якусь вагому причину. З ким не буває тимчасових невдач? Що ж до терміна «прикордонна битва» — стосовно військової кампанії, яка розгорнулася на просторах, що перевищують площу більшості європейських країн, — то його взагалі слід визнати за блискучу знахідку партійних пропагандистів. Уява читача одразу ж малює картину бою взводу прикордонників з бандою, що напала на них. Залишається тільки додати два слова — «несподівано і раптово». — щоб причина «програшу прикордонної битви» стала простою і зрозумілою...

Утім, теза про «несподіваний і раптовий напад на країну, що мирно спала». навіть за радянських часів не претендувала на статус «першої лінії оборони», а виконувала радше роль «передпілля» (цим терміном у військовій справі означають смугу території попереду головної лінії оборони, на якій передбачається пригальмувати наступ противника, затримати його).

Навіть радянські пропагандисти (слово «навіть» у цьому випадку стосується не оцінки їхніх розумових здібностей, а лише оцінки ситуації, в якій вони працювали, відчуваючи за спиною надійну підтримку «органів», готових заткнути рота кожному незгодному) розуміли, що надмірно акцентувати на темі горезвісної «несподіваності» не варто — аж надто вже в безглуздому вигляді виставляла вона рідну партію, її мудрий Центральний комітет і самого Вождя, які не спромоглися розгледіти зосередження біля кордонів СРСР тримільйонної ворожої армії. З першими ж променями «гласності» квіти несподіваності остаточно зів'яли; сьогодні навіть старанному школяреві відомо, що довга вервечка важких поразок Червоної армії (Уманський, Київський, В'яземський, Брянський, Керченський, Харківський «котли»), розпочавшись влітку 41-го, тривала восени й поновилася в травні 42-го року; тож про яку «несподіваність» можна тут говорити?

Відповідно, першою і головною «лінією оборони» в радянській історичній міфології стала «багаторазова чисельна перевага противника, особливо в танках та авіації». Ось це справді звучить переконливо. Вагомо. З дитинства ідеологічно оброблена радянська людина одразу ж уявляла собі трьох червоноармійців з «однією рушницею

Сьогодні навіть старанному школяреві відомо, що довга вервечка важких поразок Червоної армії (Уманський, Київський, В'яземський, Брянський, Керченський, Харківський «котли»), розпочавшись влітку 41-го, тривала восени й поновилася в травні 42-го року.

на трьох», на яких насуваються п'ятеро німців, прикритих бронєю «тигра». А слідом за ними — колона автоматників, усі як один на бронетранспортерах. Спробуй, повоюй тут!

Усе це марення розтануло, як вранішній туман, з першими ознаками ліквідації ідеологічної цензури. На цей час танки, гармати, кулемети і дивізії давно полічено й перелічено, результати багато разів перевірено й опубліковано. Не знати реального співвідношення сил сьогодні може тільки той, хто дуже-дуже замружив очі та так і не розплющував їх останні 10—15 років. З безлічі вартих уваги публікацій можу порекомендувати, наприклад, ґрунтовну статтю М. Мельтюхова [19]. Найдопитливіші можуть звернутися безпосередньо до первинних документів, на щастя, у наш час з ними можна ознайомитися, навіть не відходячи від комп'ютера [20].

Від себе я хочу лише нагадати про те, що 22 червня війна не закінчилася, а тільки почалася. Відповідно, «миттєва фотографія» складу протиборчих угруповань станом на перший день війни жодним чином не може вважатися вичерпною відповіддю на питання щодо співвідношення сил сторін. Анітрохи не менш важливою є (і теоретично, і практично) здатність нарощувати сили, заповнювати втрати особового складу і техніки, формувати нові з'єднання. А саме про це у нас чомусь заведено традиційно забувати. І звичка така виникла в радянські часи зовсім не випадково — «миттєва фотографія» серйозно спотворює (на користь Німеччини) реальну картину співвідношення сил.

Військо, що його командування вермахту зосередило 22 червня 1941 р. біля кордонів Радянського Союзу, було максимумом досяжного для Німеччини.

Військо, що його командування вермахту зосередило 22 червня 1941 р. біля кордонів Радянського Союзу, було максимумом досяжного для Німеччини, яка вже давно провела мобілізацію резервістів і тепер вела бойові дії на кількох сухопутних фронтах одночасно.

но, у небі над «рейхом» і на безкраїх просторах Атлантичного океану. Всього на кінець 1941 р. на Східному фронті з резерву ГК у бій було введено 2 танкові, 1 моторизована і 25 піхотних дивізій; дуже скромно — як в абсолютних, так і в відносних числах (у складі трьох груп армій «Північ», «Центр», «Південь» спершу було 119 дивізій, без урахування так званих «охоронних»). Як маршове поповнення з'єднання вермахту на Східному фронті отримали до кінця 1941 р. менше 20 % від своєї первинної чисельності.

З іншого боку, сили, розгорнуті Червоною армією в західних округах до 22 червня, були тим мінімумом, що його 200-мільйонний Радянський Союз зміг зосередити на заході в умовах незавершеної прихованої мобілізації. 23 червня 1941 р. було розпочато відкриту мобілізацію, і вже на 1 липня до лав Збройних сил було призвано 5,3 млн людей¹. Це означало збільшення загальної чисельності Червоної армії в два рази і дало змогу формувати нові дивізії й бригади сотнями. 1 липня мобілізація, звісно, не закінчилася. Вона ще тільки починалася. Всього під кінець року — за мінімальними з наявних оцінок — було мобілізовано 11,7 млн чоловік, ретельні сучасні дослідники налічують і всі 14 млн. Певна річ, не всі ці мільйони одразу ж потрапили до діючої армії, але в цілому загальний «ресурс живої сили», наданий командуванню Червоної армії в 1941 році, приблизно втричі перевищив відповідний ресурс противника.

Сили, розгорнуті Червоною армією в західних округах до 22 червня, були тим мінімумом, що його 200-мільйонний Радянський Союз зміг зосередити на заході в умовах незавершеної прихованої мобілізації.

Уже на 10 липня, попри важкі втрати й оточення перших тижнів війни, у складі діючих фронтів Червоної армії значилося 202 (!) дивізії, у тому числі 62 «свіжі», що не брали участі в червневих боях, з'єднання другого стратегічного ешелону [140].² І зазначені 62 дивізії — це тільки початок довгого переліку; вже до цієї дати у складі резерву ГК, безпосередньо за фронтом, перебувало 22 стрілецькі, 6 танкових і 3 моторизовані дивізії. На 1 серпня чисельність діючої армії зростає до 263 дивізій. А маховик мобілізації все крутиться й крутиться, і на фронті з'являються все нові й нові формування...

Ще красномовніша динаміка поповнення танкових військ. На заповнення втрат вермахту на Східний фронт протягом другої половини 1941 р. надійшло всього 513 танків і «штурмових гармат», крім того, у бій було введено дві свіжі танкові дивізії (2-а і 5-а), на озброєнні яких значилося 380 танків. Разом — 893 танки, у тому числі 631 середній. Червона армія за той самий період отримала від промисловості 5600 танків, у тому числі 2200 середніх Т-34 і 1000 важких КВ. І це — не рахуючи танки, які

¹ Всупереч активно поширюваній — і успішно впровадженій у масову свідомість — облудній думці, у першій «хвилі мобілізації» призивалися не хлопчачки-школярі, а резервісти, які пройшли військову службу раніше, включно з 505 тис. офіцерів запасу.

² Не беруться до уваги так звані «дивізії народного ополчення» й окремі полки; дві кавдивізії або дві бригади вважаються за одну «розрахункову дивізію»; п'ять повітрянодесантних корпусів враховано як дві «розрахункові дивізії».

надійшли до діючої армії у складі танкових частин і з'єднань, перекинутих на фронт з внутрішніх військових округів.

Віддамо належне радянським пропагандистам — вони розуміли, що довго утримувати першу лінію оборони (тобто відверто й нахабно брехати про «багаторазову чисельну перевагу вермахту») їм не вдасться, і тому завчасно почала готуватися друга лінія: «Так, озброєння було багато, проте все воно було безнадійно застарілим супроти військової техніки ворога». Чудовий приклад — у згаданій вище статті М. Мельтюхов повідомляє, що на берегах рукопису 4-го тому класичної радянської «Історії Другої світової війни» було зроблено таке зауваження: *«Показники по Збройних силах СРСР, особливо щодо танків — 18 600, літаків — 15 990, занадто великі (як сказано! — М. С.). Без якісної характеристики у читача може скластися хибне уявлення про силу сторін напередодні війни. Відомо, що в Радянській армії абсолютна більшість танків була застарілих систем...»*

Придумано цей прийом було багато десятиліть тому, але особливий успіх він має саме сьогодні. Молоде покоління «нових росіян», уже звиклих до того, що в магазині годі знайти не те, що радіоприймач вітчизняного виробництва, а навіть праску, пилосос або чайник, що їх було б вироблено в Росії, без зайвих сумнівів готове повірити в те, що й Радянський Союз був таким же відсталим селом. *«У будь-якому разі немає потреби доводити (виділено мною — М. С.), що радянська промисловість від самого початку значно відставала від німецької як у технологічному оснащенні, так і за рівнем кваліфікації робочої сили»*. Ось так, упевнено і твердо, пише один вельми відомий у вузьких «патріотичних колах» публіцист, який без тіні сорому повідомляє про себе таке: *«Не закінчив два інститути — Свердловський державний медичний та Уральський державний педагогічний. Активіст руху клубів аматорів фантастики»*.

Ще один — але не простий «аматор», а письменник фантастики («А. А. Уланов, письменник-фантаст. Народився 22 січня 1976 р. в Києві. Пише в жанрах бойової та гумористичної фантастики, фентезі й альтернативної історії») на пару з відомим блогером Д. Шеїним написав цілу книгу, в якій буквально «розмазав по стінці» радянську оборонну промисловість передвоєнної пори: *«СРСР не міг, ніяк не міг забезпечити лінію виробництва бронейних снарядів трьома (токарь, зварювальник, штампувальник) фахівцями високої кваліфікації, як це зробили німці — таких людей було в радянській промисловості вкрай мало, їх розподіляли по заводах поштучно...»* [21]. Оцініть гіпнотизувальний речитатив: «не міг, ніяк не міг...».

Я готовий беззастережно повірити в те, що серед друзів і знайомих Уланова й Шеїна навіть «поштучно» не можна знайти жодного, реально знайомого із заводським цехом. Нікому пояснити молодим людям, що поєднання слів «штампувальник високої кваліфікації» — це невдалий жарт. Висока кваліфікації вимагається від ученого, що вивчає природу механічної деформації металів. Високої кваліфікації потребував великий колектив інженерів, які розробили потужний гідравлічний прес. А от від малописьменної колгоспниці, яку до цього пресу буде у час війни представлено, вимагається вміння виконати три операції: вставити заготовку, натиснути на кнопку, вийняти готову деталь. Таких штампувальників (як і кандидатів у штампувальники) в Радянському Союзі були десятки мільйонів.

Токар штампувальникові не рівня, а проте й токарна робота буває різною. Найпростіша з можливих: закріпити в шпинделі токарного верстата невелику круглу (вісесиметричну) деталь і проточити на ній кругову канавку. З таким завданням впорається учень ФЗУ на першому місяці навчання. Токарів подібної кваліфікації в СРСР рахували не «штуками», а мільйонами (навчальну майстерню з токарним верстатом мала кожна школа), а для встановлення на бронейний снаряд штампованого ковпачка (аеродинамічного обтічника) більшого й не вимагалось; оскільки згадано ще й зварювальника, то можна припустити (креслення Уланов із Шеїним не наводять), що ковпачок кріпився зварюванням, а не тугою посадкою, тобто допуски на розміри установної канавки були дуже широкими. Робота саме для хлопчача-фезеушника...

На щастя, за останні 10—20 років були написані і серйозні дослідження історії створення, виробництва та бойового застосування чи не всіх зразків радянської військової техніки. Пророблено велику роботу, вивчено купи первинних документів, розвіяно деякі усталені міфи (на кшталт «літаючого танка» Іл-2 і здатної потрощити геть усе «катюші», яку німці нібито «навіть не змогли скопіювати»). У підсумку встановлено: загалом озброєння Червоної армії було на рівні, вищому за середній, не поступалося за своїми тактико-технічними характеристиками — знову ж таки, в цілому і в основному — жодній армії світу.

Активно працювали в передвоєнному СРСР і над «чудесами техніки» — не лише на кресленнях, а й у металі існували гірстабілізовані танкові приціли, авто-

Загалом озброєння Червоної армії було на рівні, вищому за середній, не поступалося за своїми тактико-технічними характеристиками — знову ж таки, в цілому і в основному — жодній армії світу.

мати виведення літака з пікірування, інфрачервоні системи нічного бачення, радіолокатори, ракетні прискорювачі тощо. Так, багато що (якщо не більшість) з переліченого вище було куплено або поцуплено на Заході, але нас у цьому випадку цікавить не процес, не спосіб, а результат.

Авжеж, існували проблеми з ергономікою військової техніки, з її конструктивною надійністю й зручністю обслуговування — давався взнаки

Фінська армія у 1944 р. воювала (ще й як воювала!), використовуючи трофейні радянські літаки, танки й артилерійські тягачі, захоплені в 40—41 роках.

дефіцит досвідчених інженерних кадрів і метушлива поспішність у поставленні техніки на озброєння. Ці недоробки ускладнювали бойове застосування і ремонт озброєння, однак зовсім не робили те й інше неможливим. Цю

істину було переконливо підтверджено на практиці: фінська армія у 1944 р. воювала (ще й як воювала!), використовуючи трофейні радянські літаки, танки й артилерійські тягачі, захоплені в 40—41 роках.

А проте, не можна не визнати, що *«в Радянській армії абсолютна більшість танків була застарілих систем»*. Це твердження цілком правдиве, але з двома важливими уточненнями. По-перше, якщо за точку відліку брати радянські Т-34 і КВ, то не більшість, а всі до одного танки вермахту станом на 22 червня 1941 р. були *«застарілих систем»*. По-друге, новітні системи завжди, у будь-якій армії світу — в меншості, а на той час, коли вони замінять своїх попередників і стануть наймасовішими, то неминуче перейдуть до розряду *«застарілих»*. Це і є гонка озброєнь. Влітку 1941 року броньований монстр КВ справляв приголомшливе враження як на радянських, так і на німецьких танкістів; навесні 45-го, поряд з важкими танками серії ІС¹ та самохідкою ІСУ-152², той-таки КВ відчутно побляк...

Нова епоха, епоха нестримної свободи думки і слова породила цілий букет нових, іноді вельми екстравагантних, версій пояснення причин військової катастрофи 41-го року. Поріг входу в дискусію радикально знизився; це раніше, щоб опублікувати статтю в газеті, треба було оббивати пороги редакцій, показувати ордени, подавати звання, науко-

¹ ІС (від рос. ИС — Йосиф Сталин) — сімейство радянських танків, названих на честь Сталіна (прим. ред.).

² ІСУ-152 (рос. ИСУ-152) — радянська важка самохідно-артилерійська установка періоду німецько-радянської війни. У назві машини аббревіатура ІСУ означає *«самохідна установка на базі танка ІС»* або *«ІС-установка»* (прим. ред.).

вий ступінь... Тепер усе просто, і будь-хто, осяяний «ідеєю», може через Всесвітню мережу ознайомити з нею всю планету.

Багато хто цим активно користується. Мені доводилося читати (і не раз!) про те, що в штабах вермахту, виявляється, існувало страшне секретне правило, відповідно до якого в донесеннях про втрати використовувався таємний «знижувальний коефіцієнт». Одні вважають, що в німецьких донесеннях цифри втрат занижено рівно в два рази, інші, не соромлячись, говорять про десятикратне («так їм було рахувати зручніше») заниження втрат. І ще у вермахті, виявляється, безповоротно втраченим танком вважався тільки той, що вже пішов на переплавку, а всі інші, що застигли обвугленими коробками на полях, до переліку втрат не включалися... Попри всю свою фарсовість навіть ці «версії» заслужують на згадку — вони ще раз підтверджують, що неймовірний розгром Червоної армії влітку 1941 року не вкладається в жодні рамки формальної логіки і конче потребує якогось пояснення.

Неймовірний розгром Червоної армії влітку 1941 року не вкладається в жодні рамки формальної логіки і конче потребує якогось пояснення.

Декілька таких «пояснень» запропонував молодий к. і. н. О. В. Ісаєв. Якщо мені не зраджує пам'ять, перший числом був «догмат про щільності». Є в теорії військової справи такі поняття: «щільність бойових порядків», «тактична щільність». Розраховується цей параметр діленням чогось на геометричні розміри ділянки фронту, наприклад: 15 танків на км фронту, 130 гарматних стволів на км, 250 снарядів на гектар тощо. Іноді використовується зворотний дріб: 20 км на дивізію, 800 метрів на батальйон... У бойових статутах зазначено і цілком конкретні вимоги до щільності побудови бойових порядків — як під час наступу, так і в обороні.

Так от, пан Ісаєв порахував відстань від Балтики до Чорного моря (причому порахував правильно, беручи до уваги покручену лінію кордону), поділив кілометри на кількість дивізій у першому стратегічному ешелоні Червоної армії і дійшов цілком певного висновку: стримати наступ вермахту не було жодної змоги! Виявляється, на одну дивізію припадає значно більше кілометрів фронту оборони, ніж приписано бойовим статутом. Поразка була неминучою!

Публіку цей сумний висновок надзвичайно втішив («нарешті! усе так просто, і зрозуміло, ще й науково обґрунтовано!»), мене ж невимовно засмутив. Невже нині в школах уже зовсім нічого не вчать? Якщо A більше від B , то й частка від ділення A на C завжди буде більшою за частку

Зміст

Передмова.....	5
Катастрофа.....	5
Пошук пояснень	10
Контрольна робота.....	24
Частина 1.	
НАПЕРЕДОДНІ.....	27
Розділ 1.1.	
Червона армія зразка 1941 р.	29
Стрілецька дивізія	30
Артилерія і боєприпаси	47
Укріпрайони	59
Танкові війська	68
Засоби протитанкової оборони.....	84
Розділ 1.2.	
Велика гра	96
Документи	96
Останній варіант.....	101
«Нечуване за нахабством...».....	105
План оборони і план прикриття.....	109
Розвідка	122
Приховане розгортання	126
Останні мирні дні.....	132
Частина 2.	
ПІВДЕННО-ЗАХІДНИЙ ФРОНТ.....	137
Розділ 2.1.	
Склад, дислокація, плани сторін.....	139
Співвідношення сил	139
«Рідкісний в історії воєн приклад...».....	149
Дислокація і стан військ фронту.....	154
Варіанти	157
Перші рішення і оцінки	161

Розділ 2.2.	
Львів	169
Два перші дні	170
81-а моторизована дивізія.....	177
8-а танкова дивізія.....	187
32-а танкова дивізія	194
Останні зусилля.....	201
Розділ 2.3.	
Дубно	206
Прорив до Берестечка	206
15-й мехкорпус.....	213
8-й мехкорпус.....	227
28 червня	243
Останній бій	252
Розділ 2.4.	
Луцьк	259
У прикордонній смузі	263
Танковий бій біля Війниці	271
Міст біля Рожища	278
Найбільша дивізія	285
Два останні мехкорпуси	293
Розділ 2.5.	
Південно-Західний фронт. Підсумки.....	304
Частина 3.	
У СМУЗІ ГРУПИ АРМІЙ «ЦЕНТР»	319
Розділ 3.1.	
Склад, дислокація, плани сторін.....	321
«Багратіон» і «Барбаросса»	322
Плани вторгнення	331
Стан військ Західного фронту	334
«Розстріляти будь-яку кількість людей...».....	343
Розділ 3.2.	
Вільнюс	346
«Привести у бойову готовність усі частини...».....	346
Марш-кидок до Німану	350
5-я танкова дивізія	362
За Німаном	378

Розділ 3.3.	
Брест	381
«Основним недоліком планів була їхня нереальність...»	381
Перший день.....	385
«Відступ перетворився на втечу...»	395
На останньому рубежі	402
Розділ 3.4.	
Гродно	411
Зав'язка	411
Задум операції	421
Спроба наступу	430
Лебежани, Нова Миша	439
Розв'язка.....	444
Розділ 3.5.	
Мінськ.....	449
21-й стрілецький корпус	450
Гаряче небо	460
Бої в Мінському укріпрайоні.....	465
28 червня	476
Розділ 3.6.	
Підсумки	480
Частина 4.	
ОЦІНОЧНІ СУДЖЕННЯ.....	491
Документи	493
Епілог	506
Джерела	517
Список скорочень	534